

A LÁTHATATLAN HATÁROKON TÚL: TÖRÖKORSZÁG, A KURDOK ÉS AZ IRAKI HATÁRVIDÉK¹

Dudlák Tamás*

Jelen tanulmány elméleti szempontból, valamint egy esettanulmány segítségével igyekszik rávilágítani a közel-keleti kurdok sajátos „átmeneti”, határokon átnyúló, transznacionális helyzetére. Ennek érdekében a továbbiakban először a kurdok politikai, társadalmi, gazdasági viszonyaival kapcsolatos lehetséges elemzési szempontokat ismertetem, melyek közül egyet, a határkutatást emelem ki, és annak perspektíváját alkalmazom a közel-keleti kurdokra. A tanulmányt az iraki és a törökországi kurdok „érintésével” egy illusztratív esettanulmány zárja.

Nézőpontok a kurdokról

A kurdok nemzetközi kapcsolatainak vizsgálata komoly elméleti kihívást jelent a nemzetközi kapcsolatok kutatója számára. A kurdok ugyanis – önálló állami reprezentáció híján – a Közel-Keleten és azon túl olyan összetett kérdéskört alkotnak, amelyben számos szereplő céljai és érdekei ütköznek. Ezt a komplexitást egyszerűsítendő, a kurdokkal kapcsolatban jellemzően három vizsgálati nézőpontot lehetséges megkülönböztetni:

- Kurdok „felülnézetből”: négy ország kurdjai „egyben” („pánkurd vizsgálat”), esetleg kiegészülve a diaszpórában élő kurdokkal – e tekintetben átfogó összefoglaló mű nem készült, mivel az egyes kurd közösségek „divergenciája”, sokrétűsége ezt a fajta holisztikus megközelítést rendkívül nehezíti.²
- Kurdok „alulnézetből”: helyi kurd dinamikák (és azok szélesebb implikációi a szomszédos területekre, társadalmakra vonatkozóan). Ide sorolhatók a kurd diaszpórákhoz kapcsolódó elemzések is – ezt a nézőpontot leginkább az antropológiai szemléletmód sajátította el.
- Kurdok országokként (Törökország, Irán, Irak, Szíria), vagyis „oldalnézetből” (az adott ország centrumából) – a nemzetközi kapcsolatok kurdokra vonatkozó szakirodalmá leginkább ezt a nézőpontot követi.

* Dudlák Tamás, doktorjelölt, Budapesti Corvinus Egyetem; tudományos segédmunkatárs, Kortárs Arab Világ Központ, Eötvös Loránd Tudományegyetem.

¹ A jelen tanulmány keretében elvégzett kutatásokhoz a Campus Mundi ösztöndíj rövid tanulmányút pályázata járult hozzá.

² Ennek a típusú elemzésnek mind a kutató részéről, mind pedig a téma módszertani feldolgozása kapcsán jelentős akadályai vannak. A kutatónak ugyanis egy átfogó („pánkurd”) elemzéshez mind a négy nagy közel-keleti nyelvet (kurd, török, arab, perzsa és ezek változatai) ismernie kellene, valamint tisztában kellene lennie a négy, számottevő kurd lakossággal rendelkező ország (Törökország, Irán, Irak, Szíria) belső viszonyaival is (vagy legalábbis annak kurdokkal kapcsolatos vonatkozásaival). Mint téma, ez a megközelítés azzal az akadállyal szembesíti a kutatót, hogy a 20. századi közel-keleti államhatárok megszületését követően meglehetősen nehéz „egyben kezelni” négy ország kurd közösségeit, hiszen a határok megléte számukra többirányú fejlődést és legalább négyféle orientációs pont kialakulását eredményezte. Ha pedig mindezekhez – a „pánkurd” szellemiség jegyében – még a diaszpórában élő kurdokat is hozzáadjuk, rendkívüli nehézségeket támasztunk a kurdok viszonyait kutató szakértőkkel szemben.

A szakirodalomban a legjellemzőbb témát az ország vezetése és az adott ország kurdjai közti kapcsolatok teszik ki, nem pedig az egyik ország vezetésének a másik ország kurdjaival való kapcsolata. Irak és Szíria dezintegrációja (2003, illetve 2011) azonban „megnyitotta” ezt a két országot a külső szereplők befolyása előtt, melyek közül az egyik leglényegesebb, leginkább „érintett” szereplő Törökország. Ahogy a kurdok vonatkozásában a török külpolitikai aktivitás növekedett mind Irakban, mind pedig Szíriában, úgy aktivizálódott az akadémiai érdeklődés is.

Jelen tanulmány két ország (Törökország és Irak) kurdjaira koncentrál, tehát e tekintetben egyfajta „pánkurd” nézőpontot érvényesít. Mivel a törökországi és iraki kurd közösségek között rendkívül érdekes, határon átnyúló dinamika érvényesül, így ez esetben az „alulnézeti” szempontot is szem előtt lehet tartani. Török–iraki nézőpontból sajátos jelenséget képvisel a Kurdisztáni Munkáspárt (PKK) törökországi és iraki aktivitása, amelynek megértéséhez az elemzés fókuszát ugyancsak élesíteni kell a helyi viszonyokra. (Jelen tanulmányban azonban a PKK-val kapcsolatos megfontolások háttérben maradnak.) Az itteni esettanulmányban alkalmazott megközelítés a „felülnézeti” és „oldalnézeti” nézőpontok keveréke, mivel nem az „adott” ország centrumából (Bagdad) tekint az „adott” ország (Irak) kurdjaira (ahogyan egy „oldalnézeti” vizsgálódás tenné), hanem egy „másik” centrumból (Ankara) végez vizsgálódásokat, így részben érvényesítve a kurdok közti határokat átívelő („felülnézeti”) szemléletet.

A kurd kérdést – amelynek központi eleme a független államiság megszerzése a kurdok számára – diplomatikusan „kurdok ügyeként”, negatív konnotációval pedig „kurd problémaként” is említik. Bár többnyire egyes számban szerepel, a kurdok kapcsán a valóságban inkább kérdésekről, ügyekről, illetve problémákról érdemes beszélni.

Ha a „kurd kérdésről” beszélünk, úgy szintén a fenti három nézőpont szerint közelíthetünk a témához:

- „Felülnézetből” a kurd kérdés leginkább a négy ország kurd közösségei függetlenedésének kérdéseként jelenik meg (a Nagy-Kurdisztán létrehozása). Ennek a megközelítésnek politikai, ideológiai (a pánkurd eszme és szervezetei) és kulturális vonatkozása is van. A már említett nehézségek miatt ez a legnehezebben tárgyalható téma.
- „Oldalnézetből” a kurd kérdés leginkább úgy jelenik meg mint problémaforrás a négy állam számára. A problémák gyakorlatilag minden téren fellelhetők: biztonsági (elszakadás), katonai (fegyveres ellenállás), kulturális (asszimiláció), társadalmi („archaikus” társadalmi viszonyok), gazdasági („fejletlenség”), politikai (pártok, képviselők lehetőségei és jogai) és jogi (kollektív és egyéni jogok) területen egyaránt. Ez a leggyakoribb tárgyalási módja a kurd kérdésnek; általánosságban jellemző az ilyen elemzésekre, hogy a „centrum” (Ankara, Teherán, Bagdad, Damaszkusz) szempontjából történik a „periféria” (a kurdok mind a négy országban a leginkább „elszigetelt” régiókban élnek) vizsgálata.
- „Alulnézetből” az előbb említett „problématerületeknek” a helyi dinamikákra nyitott elemzése történhet meg. Ennél a nézőpontnál már hangsúlyos szerepet kaphat annak vizsgálata, hogy a helyi kurd közösségek gazdasági, társadalmi szervezetüket, hagyományait és identitásukat illetően milyen sokrétűek, és miként élik meg, illetve hogyan reagálnak az állami centrum által foganatosított politikákra (melyek lehetnek általánosak is, nem kimondottan a kurdokat „megcélzók”). 2017-es utazásom során magam is szemtanúja lehettem Törökország délkeleti határvidéke heterogenitásának, az arabok, a kurdok és a törökök egymás mellett élésének. Mindezek a tapasztalatok révén – a szakirodalomban egyre inkább teret nyerő antropológiai szemléletű kutatások mellett – a lokális szem-

pontok, dinamikák figyelembevétele fontos szerepet kapott a „nagypolitikai” elemzések modellszerű (és emiatt leegyszerűsítő) szemléletének „finomítása” céljából.

Rendkívül érdekes, hogy a kurd kérdés mennyire szoros köteléket képez a török belpolitika és külpolitika elmélete és gyakorlata között. Ez Ankara Közel-Kelet-politikájának vonatkozásában különösen igaz. Törökország ugyanis a Közel-Kelettel közös szárazföldi határait tekintve túlnyomórészt kurd többségű területekkel határos, olyanokkal, amelyek (Szíria és Irak esetében) egykor az Oszmán Birodalom égisze alá tartoztak, így az ott élők és a török határokon belül élők között szoros kulturális, etnikai és gazdasági kapcsolatok alakultak ki (és maradtak fenn). Ennek a szoros kapcsolatnak köszönhetően minden olyan tevékenység, amelyet Ankara a szomszédos országok kurdjainak irányába folytat, nem csupán külpolitikai, hanem belpolitikai relevanciával is bír. Miután az 1923 óta létező Török Köztársaságnak hivatalosan az egyetlen államalkotó etnikuma a török, nem állítható, hogy a török állam a Közel-Keleten „önmagával határos”, mivel a törökországi kurd népesség hivatalosan töröknek számít. Ez az „el nem ismertség”, sőt tagadás általánosságban komoly ellentéteket szül a törökök és a kurdok viszonyában. A gyakorlatban azonban a kurdok által lakott országokban élő kurd közösségek közötti számtalan összefonódás miatt a belpolitikai és a külpolitikai lépések közti – amúgy sem éles – határok elmosódnak. Ebben az összetett kérdéskörben a pusztán etnikai alapokon nyugvó magyarázati séma nem elegendő, elég csak az egyes kurd szereplők közti konfliktusos viszonyra gondolni. Másrészről pedig a rövid esettanulmányban tanúi lehetünk annak a folyamatnak, hogy Törökország politikája bizonyos kurd szereplőkkel szemben megengedővé és együttműködővé vált úgy, hogy más kurd szereplőkkel szemben továbbra is antagonisztikus maradt.

A kurdok közti látható és láthatatlan határok

A határok megrajzolása, akárcsak a kategóriák felállítása, olyan alapvető emberi tulajdonság, melynek nyomát minden civilizációban, kultúrában megtaláljuk. A legegyszerűbb dichotómia, mely alapján egy közösség meghatározza magát, az „ők” és a „mi” kategóriái, melyek feltételezik valamilyen – legalább képzeletbeli – határvonal felállítását. Az alábbiakban röviden reflektálunk a határkutatás (*border studies / borderland studies*) elnevezésű történeti, antropológiai és regionális megközelítés elméleti hátterére,³ illetve ennek a kurdok nemzetközi kapcsolataira vonatkozó alkalmazásáról írok. Ez utóbbi során tágabb értelemben a Közel-Keleten történetileg tapasztalható eseményeket, szűkebb értelemben pedig a mai Törökország és Irak határán a 2000-es évektől intenzíven kibontakozó fejleményeket veszem górcső alá. Ez a példa rávilágít, hogy milyen további lehetőségek mutatkoznak a határkutatás mint elemzési koncepció alkalmazása során, illetve, hogy ez a szemlélet miként képes magyarázatokkal kiegészíteni a nemzetközi kapcsolatok „hagymánynos” elemzési kereteit.

Nehéz egységes szemléletet kialakítani a Közel-Kelettel kapcsolatban, mert „a különféle elméletek sorra megcáfolódtak”.⁴ Az arab államok és a közel-keleti jelenségek értelmezésénél – így témánk, a határok kérdésének vizsgálatánál is – úgy tűnik, a konstruktivista megközelítés a

³ Kürti László (2006): Határkutatás – a regionális tudományok új ága? *Magyar Tudomány*, 167. évf. 1. sz. 29.

⁴ Csicsmann László (2010): A Közel-Kelet demokratizálódásának esélyei a 21. században. *Grotius*, 3.

legmegfelelőbb,⁵ melyben az identitás, az etnikum és a vallási diverzitás kérdése jut szerephez a térség államai és nem állami politikai szereplői (ideértve a törzsi és vallási csoportokat is) tevékenységének meghatározása során. Ez az elmélet azért tűnik a legmegfelelőbbnek a térség belső viszonyainak megértéséhez, mert a Közel-Keleten belüli államközi és államon belüli kapcsolatokban, a politika alakításában kitüntetett szerepe van a kultúrának és az identitásnak, ezek folyamatos kifejezésének és a rájuk való hivatkozásnak. Mindezen kategóriák kevésbé megfoghatók a realista megközelítéssel, ahol a hangsúly az állami, kormányzati szinten van, így az ilyen elemzések a helyi dinamikákat gyakran szem elől tévesztik. Márpedig a globalizálódás és a technológiai fejlődés nyújtotta lehetőségek a médiumok szélesebb körű használatára lehetővé tették, hogy a politikai döntéshozók alatti rétegek, a helyi realitások alapján élő ember véleménye bekerüljön az általános politikai diskurzusba, tovább csiszolva a monolitikus kötömböt, melyet a nemzetközi kapcsolatokban az állami kapcsolatok rendszerén belül szokás vizsgálni. Egy, az általam az alábbiakban javasolt keretrendszerben a török kormány és az iraki kurdok kapcsolatának a 2000-es évek közepétől tapasztalható javulása új szemszögből válik megérthetővé. Az állami keretrendszer ugyanis számos helyi dinamika megértésénél szemellenzőként viselkedik.

A határvidékekre vonatkozó kutatások tulajdonképpen a leginkább világgazdasági kontextusban ismeretes központ–félperiféria–periféria fogalmakat alkalmazzák az államok, vagy helyesebben államok közötti vonatkozásban. Azt a hagyományos, térképi ábrázolásokon is látható szemléletünket árnyalja, mely az erős államok, erős határok paradigmájára épül. A határmenti közösségek és a határon átnyúló identitások vizsgálata a *mainstream* olvasathoz képest előtérbe helyezi az állam életében gyakran marginalizált csoportokat, amik pedig ugyanúgy az adott ország politikai közösségének részei.

A centrizmus megközelítése helyett a határterületek vizsgálata új területi fókusszal, konstruktivista megközelítéssel és antropológiai látásmóddal releváns alternatívát jelent a történeti és politikatudományi kutatásokban. A globalizmus jelenségkörének erősödése bizonyosan hozzájárult ahhoz, hogy ez a szempont is a kutatások előtérbe kerüljön, minthogy a globalizmus révén és a hidegháború utáni „huntingtoni világban” megnőtt az érdeklődés a kultúrák közötti átmenetiségek, illetve a nem állami szereplők politikai (és nem csak politikai) tevékenysége iránt.

A Közel-Kelet térségét képzeletbeli határvonalak tömkelege szeli át, melyek jól megszokott politikai térképeinkről csak nehezen olvashatók le, mégis jelentősen alakítják a helyi dinamikákat. Ilyen határvonalak húzódnak egyes etnikumok, vallási irányzatok, vallások, nyelvek, illetve szociokulturális értelemben a városi és a vidéki, a letelepedett és a nomadizáló csoportok között. Ugyanakkor határok valójában csak akkor léteznek, ha azok érvényét az állam jogilag ki tudja kényszeríteni. A Közel-Kelet folyamatos válsághelyzetére tekintettel azonban ennek a jogi megközelítésnek az érvényessége komolyan megkérdőjelezhető. A határokon belül és azokon túl egymást átfedő identitások és csoportok sokasága helyezkedik el, s ennek a ténynek a szem elől tévesztése a valós helyi folyamatok meglehetősen téves értelmezéséhez vezethet.

Fontos észrevenni, hogy a globalizáció modern világában a kommunikáció, az energiaáramlás és a közlekedés csatornáit gyakran sokkal elevenebbek és fizikailag észrevehetőbbek, mint a többnyire láthatatlan határok. A világot ábrázoló térképek többsége a különféle osztóvonalakra helyezi a hangsúlyt, ahelyett, hogy a különféle területek, országok, nemzetek, városok és vidékek

⁵ Kiss J. László (2014): Közel-Kelet-tanulmányok és a nemzetközi kapcsolatok elméletei. *Grotius*, 17.

közötti összeköttetések módjait tárná a szemlélő elé. Merthogy az emberi társadalom nem elválaszthatatlan módon tagolódik olyan alegységekre, melyeket nemzeteknek nevezünk. A mai politikai térképek – akárcsak a *mainstream* körébe tartozó politikai elemzések – a szuverenitás elvén alapulva csupán az államok közti jogi kapcsolatokról szólnak, s nem mutatnak rá az adott térség működési mechanizmusaira.

A határvidékek az identitások keveredésének terepei, ahol „egymással versengő nemzeti mítoszok, narratívák és identitások keletkeznek”.⁶ A nacionalizmus ugyanis jellegénél fogva dichotómiákban, a már említett „mi-ők” elkülönítésben gondolkodik. Az állammag közös identitásának formálásába így az is beletartozik, hogy a nemzet elképzelt szuverén területének határvidékét „megszelídítsék”, az ott élők pedig a nacionalisták „civilizációs programján” essenek át.

A határterületek nem csupán a politikai hegemonia frontvonalát jelentik, ahol az állandó katonai jelenlét a helyiek életének mindennapi részévé válhat. (Ennek példáját láthatjuk Délkelet-Törökország kurdok lakta vidékein.) Mary Louise Pratt inkább a határterületek „kontaktzónajellegét” hangsúlyozza, ahol a különféle kultúrák találkoznak, összecsapnak, és interakcióba léphetnek – olykor az államhatalom megkerülésével.⁷ A természettudományok eszköztárát alkalmazva a határ maga „szűrőként” szolgál, ahol a korlátok elmosódnak (egyfajta „likviditás” jön létre) és kulturális abszorpció (felszívás) megy végbe. Míg a határookra általában mint zárt rendszerekre gondolunk, még modern határainkat is inkább az „áteresztőképesség” jellemzi, már ami az emberek, az áruk és a gondolatok mozgását jelenti. Ebben a cserefolyamatban pedig „az etnikai kisebbségek különösen fogékonyak arra, hogy kulturális közvetítőkként működjenek”.⁸

Az európai államok hagyományosan a nacionalizmus és a területi szuverenitás koncepciójának megjelenésével alakították ki saját határait, töltötték be a rendelkezésükre álló teret, politikai és jogi oldalról közelítve az autoritás problémájához. Nagy szerepet játszott ebben a folyamatban a térképek megjelenése, mely a térbeliség korábban sosem látott „racionalizálásához” vezetett. Ez a látásmód, mely a politikai határok térképi dominanciájában mutatkozik meg, ma is tapasztalható, és alakítja a nemzetközi politika világát. Érdekes, hogy amikor a nemzetközi kapcsolatokról beszélünk, a tudományágat egy identitásbeli, konstruált tényező (a nemzet) alapján határozzuk meg, nem pedig országok közti kapcsolatokról beszélünk (bár a török nyelvben például ez utóbbi a diszciplína és a gyakorlat elnevezése), mely – mint minden – ugyan szintén konstruált kategória, de a nemzetnél kétségkívül könnyebben definiálható, jobban körülhatárolható kategóriát jelent.

Természetesen a politikai vizsgálódások közepette nem érdemes túldimenzionálni a határra, határvidékekre vonatkozó kutatások általános hatását. A periféria az esetek többségében periféria marad, és általánosságban a központ az, amely hat a perifériára. Ez a megközelítés azonban fontos fenntartással kezelendő: a határterületek átjárhatóságának hangsúlyozása nem azt jelenti, hogy a modernségnek semmilyen hatása ne lenne a helyiek életére. Ez a szemlélet csupán egy új látásmódot kölcsönöz a nemzetközi kapcsolatok mint diszciplína számára. A határkutatás célja, hogy láthatóvá váljanak az emberek életét máig meghatározó premodern gondolatvilág térbeli elemei, s hogy feltáruljanak azok a mindennapi stratégiák, melyek a határok leküzdésében vagy az állami szuverenitás elleni küzdelemben megnyilvánulnak. (Ezek a szempontok a kurdok esetében pedig különösen

⁶ Bartov, Omer – Weitz, Eric D. (2013): Introduction. In: Bartov, Omer – Weitz, Eric D. (szerk.): *Shatterzone of Empires: Coexistence and Violence in the German, Habsburg, Russian, and Ottoman Borderlands*. Indiana University, Bloomington – Indianapolis.

⁷ Pratt, Mary Louise (1992): *Imperial Eyes: Travel Writing and Transculturation*. Routledge, London – New York.

⁸ Rothman, E. Nathalie (2012): *Brokering Empire: Trans-Imperial Subjects between Venice and Istanbul*. Cornell University, Ithaca – London, 1–28.

fontosak.) Ugyanakkor egy ilyen új kategória bevezetése, illetve a „határmentiség” mint jelenség felismerése érdekes, további kutatási területet adhat a politikatudomány számára két módon. Ebből a szempontból lehetőség rejlik egyrészt a határmenti közösségek és a politikai centrum kapcsolatának vizsgálatában, másrészt pedig a „határmentiség” összehasonlító elemzésében.

Ha a közel-keleti határvidékeket történetiségükben ragadjuk meg, elmondhatjuk, hogy a legjelentősebb határnak, az oszmán–perzsa határvonalnak az 1639-es békéhez köthető meghatározása a mai napig az egyik legrégebb, ma is létező választóvonalat jelenti mind a mai Törökország és Irán, mind pedig Irak és Irán között. Valójában a békét kötő felek ekkor egy demarkációs övezetet jelöltek ki, nem pedig egy konkrét vonalat. Amúgy is, ezeknek a térségben kijelölt vonalaknak – a modern kori ellenőrző rendszerek széles körű elterjedése előtt – a valóságban a terepen nagyon gyakran nem volt különösebb jelentősége. Ahogyan egykoron az arab és a kurd törzsek örömeiket lelték abban, hogy a határjelző köveket elmozgatták, minthogy a világot Allah tulajdonában levőnek, nem pedig a szultán vagy a sah birtokának tartották,⁹ az Iszlám Állam hasonló módon döntötte le a határjelző táblákat Irak és Szíria között. A politikai üzenet mindkét esetben nyilvánvaló, az utóbbi esetében azonban olyan emberek követték el a „határsértést”, akik korábban a vesztfáliai rendszer által képviselt nyugati típusú határkonceptió keretei között éltek. Az Iszlám Állam propagandagépezete szándékosan „a közel-keleti régió régi, államközpontú felfogásának ellenében határozta meg önmagát”.¹⁰

Az államhatalom premodern jellege csupán egy-egy birodalom, ország központi területeinek hathatós őrzését tette lehetővé, s ezen magterületek között rengeteg hely maradt a birodalmi központoktól távol élőknek arra, hogy a központi igazgatás korlátozásai alól kibújva, helyi szinten szervezzék meg mindennapjaikat. Így az államhatalom folyamatosan fluktuáló befolyása miatt a határterületek közelében az emberek a központi intézményekkel, ideológiákkal kevésbé találkoztak, azokkal nem alakult ki azonosulás. Ez a politikai bizonytalanság lehetővé tette, hogy a határterületeken egymással versengő módon jöhessenek létre helyi identitások, melyek az első világháborút követően az Oszmán Birodalom romjain egyes új politikai entitások kialakulásának alapját képezhették.

A premodern időszakban az Oszmán Birodalom közel-keleti (nem török etnikumú) területein a szultáni uralmat gyakran a helyi, lojális hatalmi hálózatokra támaszkodva szervezték meg, melyek az államhatalom kvázi kiterjesztett kezeiként működtek.¹¹ A gyakorlatban az autoritásnak ez a kiszervezése azt jelentette, hogy az emírségek és törzsek saját, helyi szokásaik szerint zajló versenyében a központi hatalomhoz leginkább hű elemeket részesítették előnyben. Ez az évszázadokon keresztül működő, és relatíve kevés központi forrást felemésztő kormányzati politika jelentette a helyi kurdok, örmények, arabok és türkmének számára azt a szocializációs hagyományt, melyben ezen népek, illetve más helyi entitások számára a politikai kapcsolatok realizálódtak.

Ennek a rendszernek a feloldása az Oszmán Birodalomban is megkezdődött, abban a korban, amikor a nyugati nacionalizmusok hatására Isztambulban egy átfogó birodalmi ideológia megalkotásáról kezdtek el vitatkozni (ottomanizmus), mely a nyugati nemzetállamokhoz hasonlóan az állami

⁹ Ateş, Sabri (2013): *The Ottoman–Iranian Borderlands: Making a Boundary, 1843–1914*. Cambridge University Press, Cambridge, 1–85.

¹⁰ Kumral, Mehmet Akif (2016): *Rethinking Turkey–Iraq Relations. The Dilemma of Partial Cooperation*. Palgrave Macmillan, New York, 231.

¹¹ Ahogyan Reşat Kasaba fogalmaz: „az oszmánok sosem építettek falat azért, hogy magukat védjék a külső világ ellenében, hiszen, ellentétben a kínaiakkal, sosem tekintették magukat vagy a birodalmukat elszigetelt jelenségnek.” Kasaba, Reşat (2009): *A Moveable Empire. Ottoman Nomads, Migrants, and Refugees*. University of Washington Press, Seattle, 38.

(birodalmi) tér fölötti teljes és szuverén uralom gyakorlati alkalmazását kívánta. Ez a folyamat – a birodalomból modern államhá alakulás folyamata – a 19. század közepén, a Tanzimát-reformokkal indult meg. Az államhatalom a diadalmas központi ideológia nevében zászlajára tűzte a periféria fokozatos „civilizálását”.¹² Ezt a folyamatot Selim Deringil a nyugati gyarmatosításhoz hasonlította, a különbség azonban két lényeges dologban nyilvánult meg: az Oszmán Birodalom a folyamat eredményeként tulajdonképpen saját területét gyarmatosította úgy, hogy mindeközben a terjeszkedést nem helyezték faji alapra, mint a nyugati gyarmatosító hatalmak. Ugyanezen tendenciáról beszél Ussama Makdisi is a Birodalom arab provinciái kapcsán, melyet ő „oszmán orientalizmusként” aposztrofál.¹³

Az adminisztráció kiterjesztésének logikája mögött a központi hatalom számára nyerhető adóbevételek növelésének kívánalma húzódott. A 19. század közepétől ugyanis az államok már rendelkeztek olyan hatékony intézményi és technikai kapacitással, mely lehetővé tette az új ipari, logisztikai és adminisztratív eszközök mobilizálását ezen távoli területek „pacifikálása” érdekében. Ez az új, európai szemlélet a jognélküliség teljes elutasításából fakadt: ahogy a világ felosztása a végéhez közeledett, az államnak mindent meg kellett tennie, hogy a potenciális területén található „szuverenitási lyukakat” betömjé.¹⁴ Ezzel immáron beköszöntött a modern államok kora, amely a maga totális gépezetével és autoritásával nem csupán a területek, hanem a meglehetősen heterogén lakosság felett is a korlátlan kontroll igényével lép fel.

Államok és birodalmak tehát egy ilyen adminisztratív folyamat révén konstruálták meg határaikat belülről, hogy aztán azok a Közel-Keleten a 20. század elején – külső hatásra, de belső folyamatokat támogatva – újra átrajzolhatók legyenek. A helyi közösségek számára kívülről érkező identitások sokasága olyan zavaros helyzetet eredményezett, amelyen az 1923 utáni határrendezés egyébként stabil rendszere közepette sem sikerült teljesen úrrá lenni. Az Anatóliai-fennsíktól délre és keletre húzódó területek mintha nem ismernék az államhatár fogalmát: ezt az Ankara, Jereván, Teherán, Bagdad, Ammán és Damaszkusz közötti területet etnikai és nyelvi sokszínűsége tipikus „határterületté” teszi, ahol – akárcsak régen – a központi hatalom számos helyi, határon átnyúló identitással bíró kihívója jelenik meg. Ezen térség megkerülhetetlen elemei a kurdok, akikkel kapcsolatosan az alábbiakban egy érdekes helyi dinamika kialakulására hívom fel a figyelmet, a határkutatásra mint koncepcióra támaszkodva.

Esettanulmány: a török–iraki határvidék kurdjainak transzformatív ereje

A kurdok a világ legnagyobb, önálló ország nélküli nemzete, amely Törökország, Irak, Irán és Szíria egymással határos területein alkotja a lakosság többségét. Törökországban ezek a területek nagyjából 190 000 km², Iránban 125 000 km², Szíriában 12 000 km², Irakban pedig a vitatott területekkel együtt 78 736 km². Ellentétben Irak többi kisebbségével, így például a keresztényekkel, a kurdok földrajzilag jól elkülöníthető, dombos-hegyes vidéken élnek az ország északkeleti részén. Számukat itt nagyjából 5 millióra teszik. (Ez a szám az iraki Kurdisztán kormánya szerint 5,2 millió.)

¹² Deringil, Selim (2003): „They Live in a State of Nomadism and Savagery”: The Late Ottoman Empire and the Post-Colonial Debate. *Comparative Studies in Society and History*, 45. évf. 2. sz.

¹³ Makdisi, Ussama (2002): Ottoman Orientalism. *The American Historical Review*, 107. évf. 3. sz.

¹⁴ Benton, Lauren (2009): *A Search for Sovereignty. Law and Geography in European Empires, 1400–1900*. Cambridge University Press, Cambridge, 1–39.

Az iráni kurdok létszáma a becslések szerint 5 és 8 millió közé, a szíriaiaké 2 és 2,5 millió közé esik. A legnagyobb kurd népesség azonban kétségtelenül Törökországban él, számukra vonatkozóan nincs pontos adat, a becslések széles skálán, 12 és 22,5 millió között mozognak.¹⁵

A Törökországban élő kurdok 1984-től kezdve a PKK szeparatista tevékenysége révén folyamatos kihívást jelentenek a török kormány számára, főképpen az ország délkeleti területein, ahol a kurdok amúgy is a lakosság többségét alkotják. Bár a PKK a teljes törökországi kurd népesség képviselőjeként igyekszik a török–kurd diskurzust dominálni, a szervezet erőszakos módszereivel nyilvánvalóan nem mindenki azonosult. A PKK kurd ügyekben érvényesülő befolyása miatt a török–kurd kapcsolatok kikerülhetetlen eleme volt az Ankara–PKK dialógus, melyben a biztonsági kihívásokra fókuszáló diskurzus dominált a központi kormány részéről.

Ankara számára ugyanakkor az Irakban élő kurdok az 1980-as években nem jelentettek biztonsági kihívást, minthogy Szaddám Huszein szunnita vezetése még a hosszú és véres iraki–iráni háború (1980–1988, I. Öbölháború) alatt is mindent megtett annak érdekében, hogy a kurdok követeléseit letörje. Ebben a helyzetben a 2003-as amerikai intervenció (III. Öbölháború) hozott változást (a 2011-es amerikai csapatkivonásokig), mely Törökország előzetes félelmeit igazolva regionális szinten újra felszínre hozta a kurdkérdést.¹⁶ Ez egyrészt a PKK megnövekedett törökországi aktivitásában, másrészt pedig az iraki kurdok amerikai támogatást élvező autonómiájának kialakításában öltött testet.

Míg a 2005-ös iraki alkotmány az iraki kurd „államépítést” (Kurdisztáni Regionális Kormányzat, KRK létrehozása Erbil székhellyel) külső tényezők hatására valósította meg, addig a kurdoknak már korábban is, a nemzetközi koalíció 1991-es beavatkozása (II. Öbölháború) óta lehetőségük nyílt önmaguk kormányzására. Ekkor az iraki hadseregre vereséget mérő szövetség ugyan nem szállta meg Irakot, de a nemzetközi közösség a Szaddám-rezsim ellen az 1990-es években több területen is szankciókat fogantatosított. Így például az északi repüléstilalmi övezet kialakítása kedvezett az iraki kurdok önálló igazgatásának, ám az ekkor tapasztalható súlyos gazdasági krízis az állami struktúra kiépítésére negatívan hatott, de ez a korszak mindenképpen hozzájárult a mai Kurdisztáni Régió (KR) alapjainak lefektetéséhez.

Az első iraki beavatkozástól (1991) kezdve Ankara Irak egységének támogatójaként, és az iraki kurdok függetlenségi törekvéseinek ellenzőjeként írható le. Ez a hozzáállás a mai napig nem változott, viszont az iraki kurdokhoz való viszony a 2000-es évek második felében számos ponton árnyalódott. Ez egybeesett azzal a folyamattal, amely a PKK iraki aktivitásának megnövekedésével járt együtt. Ankara ugyanis felismerte, hogy az iraki kurdok, a jelenleg is kormányzó Kurdisztáni Demokratikus Párt (KDP), illetve a Kurdisztáni Hazafiás Unió (PUK) révén szerezhető támogatás fontos szereppel bír a PKK-nak az Irakba visszahúzódó militáns egységei elleni küzdelemben, így paradox módon az iraki kurdok segíthetik a törökországi kurd szeparatista törekvések letörését. A török kormány már az 1990-es években is több alkalommal együttműködött az iraki kurdokkal a PKK Irakba visszavonuló partizáncsapatái elleni harcban,¹⁷ s ez a később kibontakozó mélyebb

¹⁵ Mills, Robin (2016): *Under the Mountains: Kurdish Oil and Regional Politics*. Oxford Institute for Energy Studies, Oxford, 2.

¹⁶ Az iraki kurdok a megszállóktól fegyvereket kaptak, sőt ezek egy része az Irakban is jelen levő PKK kezébe is került Irakban. A PKK a határok átjárhatósága miatt a fegyvereket Törökországban, a török kormány elleni harcában is be tudta vetni. Ekképpen a török hadsereg mint a NATO kötelékébe tartozó haderő azzal a paradox helyzettel szembesült, hogy hazai földön a kurd szeparatisták amerikai fegyvereket használtak ellenük.

¹⁷ Özcan, Mesut (2011): *From Distance to Engagement: Turkish Policy towards the Middle East, Iraq and Iraqi Kurds*. *Insight Turkey*, 13. évf. 2. sz. 72.

együttműködésnek is megteremtette az alapját. Ezt a pragmatikus török álláspontot és az iraki kurdokkal fenntartott kapcsolatok elmélyülését erősítette annak a ténynek az elfogadása Ankara részéről, hogy a 2005-ös új iraki alkotmány értelmében az iraki kurdok a KRK révén az iraki államon belül autonóm föderatív kormányzathoz jutottak.

Az ún. *soft power* elemek előtérbe kerülése a török külpolitika AKP-kormány alatti időszakában, és az iraki kurdok felé való nyitás során különösen hangsúlyosan jelent meg. Az iraki Kurdisztán felé történő nyitásban azonban nem feltétlenül a török állam *soft power* ereje volt a kulcstényező, hanem a gyakorlatban az állam diplomáciai szerepvállalása helyett a társadalom kezdeményező elemei kerültek pozícióba a külkapcsolatok alakításában. Ennek eredményeképpen a hagyományos állami diplomácia közösségi diplomáciává alakult át, ami jelen esetben különös jelentőséggel bír. A kurd kérdés érzékenysége miatt ugyanis diplomáciailag kevésbé járható út, hogy az állam egy számára előkészítetlen és ismeretlen terepen lépjen fel a kapcsolatok kezdeményezőjeként egy nem állami szereplővel (KRK) szemben. Ezért voltak elengedhetetlenek a török–iraki kurd kapcsolatok kialakításában és fejlesztésében azok a vállalkozó szellemű üzletemberek, akik a felek közti gazdasági kapcsolatok megalapozásával közvetítői lehettek a későbbi politikai nyitásnak. Az iraki kurdok és Törökország között zajló gazdasági cserék kiválóan megmutatják, hogy két ország viszonya miként szervezhető pragmatikus érdekek mentén, és hogyan vált a török üzleti tevékenység a KRK-val szemben folytatott török külpolitika integráns részévé.¹⁸

A török külpolitika iraki kurdokkal kapcsolatos paradigmaváltása kapcsán neorealista és neoliberális elemzési keretben elhelyezhető okokat is figyelembe kell venni. Az előbbieket közé tartoznak azok a török belpolitikai változások, amelyek lehetővé tették a vezetés számára, hogy eltávolodjon a korábbi katonai befolyású paradigmától, így biztosítva a békés együttműködés lehetőségét, illetve a nagyobb – gazdasági szempontokat is figyelembe vevő – külpolitikai mozgásteret. A törökországi nem állami szereplők viszont ugyancsak hozzájárultak a 2007 után bekövetkező változásokhoz: kereskedők és üzletemberek (a közösségi diplomácia aktív alakítói) voltak azok a résztvevők, akik a Törökország és iraki Kurdisztán közötti mindennapos kapcsolatokat elmélyítették,¹⁹ így az állam alatti szint államra gyakorolt konszolidációs hatása (az ún. „kereskedőállam” kialakulása) is fontos szempont az átalakulás során; ezt a jelenséget pedig leginkább a nemzetközi kapcsolatok neoliberális megközelítésével lehetséges leírni. A megéltékül gazdaságdiplomácia révén tanúi lehetünk egy új, vallásos kapitalista üzleti réteg, az ún. anatóliai tigrisek felemelkedésének, akik exportorientált politikájukkal az említett térségek irányába nyitottak. A kurd kapcsolatokban azonban a legnagyobb szerep a 2000-es évek végén a gaziantepi és diyarbakiri kereskedelmi kamarák szervező tevékenységének jutott, az ezeket képviselő diplomaták, közvetítők és információforrások előzetes tapasztalataira és terepismeretére ugyanis a török

¹⁸ Dudlák Tamás (2020): Törökország és iraki Kurdisztán kapcsolatának átalakulásai (1991–2014) – 2. rész. *Nemzet és Biztonság*, 13. évf. 1. sz.

¹⁹ Az „etnikai tőke” tehát különösen fontos volt ebben a szektáriánus és etnikai konfliktusokkal tarkított térségben; ez a határokon átvivő nyelvi és kulturális közösség az emberek közti gazdasági kapcsolatok kialakulásához szükséges bizalom megszerzésének egyik természetes módját képviseli. Ebben a „transznacionális-regionális kurd kereskedelemben” (Al, Serhun – Tugdar, Emel Elif (2018): *Ethnic Capital Across Borders and Regional Development: A Comparative Analysis of Kurds in Iraq and Turkey*. In: Tugdar, Emel Elif – Al, Serhun (szerk.): *Comparative Kurdish Politics in the Middle East. Actors, Ideas, and Interests*. Palgrave Macmillan, 170.) a fiatal törökországi kurdok különösen előnyös helyzetben voltak. Számukra a KR-ban munkalehetőségek is adódtak, mivel kulturálisan azonos környezetben, a helyi nyelv birtokában dolgozhattak a határ túoldalán is. A török cégek (melyek egy része tulajdonosi szempontból valójában kurd) is nagy számban alkalmazták a kurd munkaerőt helyi feladatokra. *Uo.*, 173–175.

kormány később, a politikai kapcsolatok kiépítésekor is támaszkodhatott.²⁰ Az Ankara és az iraki kurdok közötti kapcsolatok javulásának magyarázatában neorealista szemszögből említhetjük a PKK jelentette veszély elleni együttműködés folyamatos kényszerét, az energiapolitikai és kereskedelmi érdekeket, illetve a regionális pozíciószerezés céljait (Irán ellen Irakban, illetve a későbbi években Bagdad ellenséges magatartásával szemben, valamint a kurd kérdésben Törökországban és Szíriában a KRK segítségével). Valójában tehát „idealista és realista indokok tökéletes kombinációja játszott közre” úgy, hogy a külpolitikai váltás ára és haszna is egyensúlyban maradt.²¹ És bár Törökország kétségtelenül késve kezdte meg formális kapcsolatait kialakítani a szomszédos Erbil-lel, 2008-tól a lemaradást hatalmas lépésekkel sikerült behoznia.

Alaptézisem szerint az Ankara és Erbil közti kapcsolatok elemzésében elméleti pluralizmusra van szükség. Ha például csak a hatalmi kapacitásokat vennénk figyelembe, úgy 2005-öt követően az iraki kurdok méretüknél és nemzetközi helyzetüknél (kiterjedt diplomácia és legitimitáció, autonóm helyzet) fogva az összes kurd szereplő közül a legnagyobb veszélyforrást jelentenék Ankara számára.²² 2008-tól kezdve azonban a török vezetés ennek a neorealista feltevésnek ellentmondva aktív és együttműködő politikai kapcsolatokat kezdett az iraki kurd vezetéssel. Mark Haas²³ szerint a vezetők ideológiai percepciója magukról és másokról fontos tényező abban, hogy meghatározzák, ki számít barátnak és ki ellenségnek. Ekképpen az egyazon elvek szerint („episztemikus közösségben”) „működő” vezetők és kormányzatok könnyebben „rátalálnak egymásra” a nemzetközi térben.²⁴ A kultúra (nyelv, vallás, szokások), a gazdasági és a politikai rendszer meghatározza az egyes szereplők identitását, amely kihat arra, hogy az adott szereplő miként köt partneri kapcsolatokat a nemzetközi térben.²⁵ E megfontolás tehát fontos magyarázó szerepet tulajdonít az adott kurd szereplő ideológiai álláspontjának és az abból következő viselkedésnek annak magyarázata során, hogy miért különbözik a Közel-Kelet különféle kurd identitású szereplőivel kapcsolatos török külpolitika.

Miután 2008. április 24-én az Ankara és Erbil közti hivatalos kapcsolatfelvétel a török Nemzetbiztonsági Tanács (*Milli Güvenlik Kurumu*) részéről is zöld utat kapott,²⁶ áttörés következett be: 2008. május 1-jén Bagdadban Törökország részéről Ahmet Davutoğlu külügyminiszter és Necsirván Barzáni iraki kurd miniszterelnök vezetésével a KRK magas rangú képviselői először folytattak egyeztetéseket. Ezt tekinthetjük a Törökország és a KRK közti első hivatalos találkozóknak. A tárgyalások fő témája a PKK elleni fellépés volt. A KRK-val való „hivatalos” együttműködés tehát az Ankara számára prioritásként kezelt kérdésben, a biztonsági szektorban kezdődött. A bilaterális kapcsolatban új időszámítás kezdetét jelentette 2009 októberében Ahmet Davutoğlu erbíli látogatása, amit 2010-ben Maszúd Barzáni, a KRK elnöke viszonzott. 2010. március 11-én az erbíli török konzulátus megnyitása a külpolitikai nyitás tartósságát

²⁰ Özdemirkıran, Merve (2015): Soft Power and the Challenges of Private Actors: Turkey-Kurdish Regional Government (KRG) Relations and the Rising Role of Businessmen in Turkish Foreign Policy. *European Journal of Turkish Studies*, 21. évf. 2. sz.

²¹ Ertem, Helin Sari (2015): Kuzey Irak'tan 'Irak Kürdistanı'na Ankara-Erbil İlişkilerindeki Dönüşümün Siyasi ve Ekonomik Temelleri. In: Oktav, Özden Zeynep – Sari Ertem, Helin (szerk.): *2000'li Yıllarda Türk Dış Politikası: Fırsatlar, Riskler ve Krizler*. Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara, 295.

²² Wuthrich, F. Michael (2018): Kurdish Nationalist Organizations, Neighboring States, and "Ideological Distance". In: Tugdar-Serhun, i.m. 87.

²³ Haas, Mark L. (2005): *The Ideological Origins of Great Power Rivalries, 1789–1989*. Cornell University Press, Ithaca – London, 1.

²⁴ Milner, Helen (1992): Review: International Theories of Cooperation among Nations. Strengths and Weaknesses. *World Politics*, 44. évf. 3. sz. 478.

²⁵ Bozdağlıoğlu, Yücel (2003): *Turkish Foreign Policy and Turkish Identity. A Constructivist Approach*. Routledge, New York, 29.

²⁶ Ertem, i.m. 305.

jelezte előre. Ezzel a lépéssel a török kormány tulajdonképpen szimbolikusan is elismerte a KRT autonóm státuszát.²⁷

A török belpolitikai csatározások fényében azt mondhatjuk, hogy 2005 és 2008 között két-féle irányvonal csapott össze abban a kérdésben, hogy Törökország milyen politikai kapcsolatban álljon a Kurdisztáni Régióval. Ez a belső versengés jelentősen meghatározta, hogy ebben a korszakban Ankara Erbil viszonylatában meglehetősen ellentmondásos (inkohérens) politikát folytatott.²⁸ A kérdés 2008-ban jutott nyugvópontra, amikor egyrészt az AKP-nek sikerült érvényre juttatnia politikai dominanciáját a török belpolitikai porondon, és így érvényt tudott szerezni a korábbi kormányoktól eltérő kurdpolitikájának. Másrészt a török külpolitikai diskurzus befolyásolásában kulcsszerephez jutottak az ún. közösségi diplomácia résztvevői (közvélemény, média, *think tanek*, NGO-k, üzletemberek), és megszüntették a külpolitikai döntéshozatalban a hagyományos politikai diplomácia résztvevőinek monopolhelyzetét, ezáltal pedig az államközi kapcsolatoknak új dimenziót adtak.

Láthattuk tehát, hogy a kisebbségi helyzetben levő törökországi kurdok a török állami külpolitika céljaival összhangban végzett gazdasági kezdeményezőkéességük révén új minőségbe helyezték a török–iraki kurd kapcsolatokat. Ez a határokon átnyúló dinamika, a kurdok transznacionális jellege nagyban hozzájárult az Ankara és Erbil közötti szívélyes kapcsolatok szerveződéséhez. A kurdok által közvetített kurd kapcsolatok a számos határon átvélő közel-keleti cserekapcsolat közül csak egy példa, de hatását tekintve – mivel egy több évtizedes külpolitikai paradigma leváltásához ágyazott meg – kiemelkedő. Másrésztől kiválóan mutatja, hogy a globalizáció világában a határokon keresztül történő csere megélénkülésével a korábban az állam által uralt kapcsolati területeken megjelentek azok a közvetítők, akik egy posztállamközi világban az állami politika meghatározói is lehetnek.

Felhasznált irodalom

Al, Serhun – Tugdar, Emel Elif (2018): *Ethnic Capital Across Borders and Regional Development: A Comparative Analysis of Kurds in Iraq and Turkey*. In: Tugdar, Emel Elif – Al, Serhun (szerk.): *Comparative Kurdish Politics in the Middle East. Actors, Ideas, and Interests*. Palgrave Macmillan, Cham, 163–183.

Ateş, Sabri (2013): *The Ottoman–Iranian Borderlands: Making a Boundary, 1843–1914*. Cambridge University Press, Cambridge.

²⁷ Jogilag az autonómia elismerése az iraki alkotmány elfogadásával Törökország részéről már 2005-ben megtörtént, sőt Recep Tayyip Erdoğan miniszterelnök (2002–2014) abban az évben tartott diyarbakiri beszédében beismerte, hogy Törökország rosszul kezelte a kurdkérdést. Tol, Gönül (2014): Untangling the Turkey–KRG Energy Partnership: Looking Beyond Economic Drivers. In: Aydın-Düzgüt, Senem et al. (szerk.): *Global Turkey in Europe II. Energy, Migration, Civil Society and Citizenship Issues in Turkey–EU Relations*. Edizioni Nuova Cultura, Roma, 3.

²⁸ Pusane, Özlem Kayhan (2020): The role of context in desecuritization: Turkish foreign policy towards Northern Iraq (2008–2017). *Turkish Studies*, 21. évf. 3. sz. 401.

- Bartov, Omer – Weitz, Eric D. (2013): Introduction. In: Bartov, Omer – Weitz, Eric D. (szerk.): *Shatterzone of Empires: Coexistence and Violence in the German, Habsburg, Russian, and Ottoman Borderlands*. Indiana University, Bloomington – Indianapolis, 1–22.
- Benton, Lauren (2009): *A Search for Sovereignty. Law and Geography in European Empires, 1400–1900*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Bozdaglioglu, Yücel (2003): *Turkish Foreign Policy and Turkish Identity. A Constructivist Approach*. Routledge, New York.
- Csicsmann László (2010): A Közel-Kelet demokratizálódásának esélyei a 21. században. *Grotius*, 3.
- Deringil, Selim (2003): “They Live in a State of Nomadism and Savagery”: The Late Ottoman Empire and the Post-Colonial Debate. *Comparative Studies in Society and History*, 45. évf. 2. sz. 311–342.
- Dudlák Tamás (2020): Törökország és iraki Kurdistan kapcsolatának átalakulásai (1991–2014) – 2. rész. *Nemzet és Biztonság*, 13. évf. 1. sz. 88–110.
- Ertem, Helin Sarı (2015): Kuzey Irak'tan 'Irak Kürdistanı'na Ankara-Erbil İlişkilerindeki Dönüşümün Siyasi ve Ekonomik Temelleri. In: Oktav, Özden Zeynep – Sarı Ertem, Helin (szerk.): *2000'li Yıllarda Türk Dış Politikası: Fırsatlar, Riskler ve Krizler*. Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara, 293–330.
- Haas, Mark L. (2005): *The Ideological Origins of Great Power Rivalries, 1789–1989*. Cornell University Press, Ithaca – London.
- Kasaba, Reşat (2009): *A Moveable Empire. Ottoman Nomads, Migrants, and Refugees*. University of Washington Press, Seattle.
- Kiss J. László (2014): Közel-Kelet-tanulmányok és a nemzetközi kapcsolatok elméletei. *Grotius*, 17.
- Kumral, Mehmet Akif (2016): *Rethinking Turkey–Iraq Relations. The Dilemma of Partial Cooperation*. Palgrave Macmillan, New York.
- Kürti László (2006): Határkutatás – a regionális tudományok új ága? *Magyar Tudomány*, 167. évf. 1. sz. 29–37.
- Makdisi, Ussama (2002): Ottoman Orientalism. *The American Historical Review*, 107. évf. 3. sz. 768–796.
- Mills, Robin (2016): *Under the Mountains: Kurdish Oil and Regional Politics*. Oxford Institute for Energy Studies, Oxford.

- Milner, Helen (1992): Review: International Theories of Cooperation among Nations. Strengths and Weaknesses. *World Politics*, 44. évf. 3. sz. 466–496.
- Özcan, Mesut (2011): From Distance to Engagement: Turkish Policy towards the Middle East, Iraq and Iraqi Kurds. *Insight Turkey*, 13. évf. 2. sz. 71–92.
- Özdemirkıran, Merve (2015): Soft Power and the Challenges of Private Actors: Turkey-Kurdish Regional Government (KRG) Relations and the Rising Role of Businessmen in Turkish Foreign Policy. *European Journal of Turkish Studies*, 21. évf. 2. sz. 1–21.
- Pratt, Mary Louise (1992): *Imperial Eyes: Travel Writing and Transculturation*. Routledge, London – New York, 1–14.
- Pusane, Özlem Kayhan (2020): The role of context in desecuritization: Turkish foreign policy towards Northern Iraq (2008–2017). *Turkish Studies*, 21. évf. 3. sz. 392–413.
- Rothman, E. Nathalie (2012): *Brokering Empire: Trans-Imperial Subjects between Venice and Istanbul*. Cornell University, Ithaca – London.
- Tol, Gönül (2014): Untangling the Turkey–KRG Energy Partnership: Looking Beyond Economic Drivers. In: Aydın-Düzgıt, Senem et al. (szerk.): *Global Turkey in Europe II. Energy, Migration, Civil Society and Citizenship Issues in Turkey–EU Relations*. Edizioni Nuova Cultura, Roma, 69–80.
- Wuthrich, Michael F. (2018): Kurdish Nationalist Organizations, Neighboring States, and “Ideological Distance”. In: Tugdar, Emel Elif – Al, Serhun (szerk.): *Comparative Kurdish Politics in the Middle East. Actors, Ideas, and Interests*. Palgrave Macmillan, Cham, 85–112.